

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ВІКТИМОЛОГІЯ

Навчальний посібник

За загальною редакцією
професорів *В. В. Голіни* і *Б. М. Головкіна*

Харків
«Право»
2017

Рекомендовано вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 2 від 27.10.2017 р.)

Рецензенти:

О. О. Житний – д-р юрид. наук, проф., завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

О. Г. Колб – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ

Автори:

В. В. Голіна – д-р юрид. наук, проф.: вступ, підрозд. 1.1–1.3 розд. 1, підрозд. 6.1–6.3 розд. 6, підрозд. 7.2 розд. 7; *Б. М. Головкін* – д-р юрид. наук, проф.: розд. 2, підрозд. 8.4 розд. 8; *М. Ю. Валуйська* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 4.3 розд. 4 (у співавт. із К. Д. Кулик), підрозд. 7.1 розд. 7; *К. Д. Кулик* – канд. юрид. наук: підрозд. 4.3 розд. 4 (у співавт. з М. Ю. Валуйською); *О. В. Лисодед* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 8.2 розд. 8, розд. 9; *С. Ю. Лукашевич* – канд. юрид. наук, доц.: розд. 3; *М. О. Мариуба* – канд. юрид. наук: підрозд. 4.2 розд. 4; *О. В. Новіков* – канд. юрид. наук: підрозд. 4.5 розд. 4 (у співавт. з О. В. Таволжанським); *В. Ф. Оболенцев* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 6.4 розд. 6; *В. В. Пивоваров* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 4.4, 4.6 розд. 4; *Н. В. Сметаніна* – канд. юрид. наук: підрозд. 1.4 розд. 1, підрозд. 7.3, 7.4, 7.5 розд. 7; *О. В. Таволжанський* – канд. юрид. наук: підрозд. 4.5 розд. 4 (у співавт. з О. В. Новіковим); *О. В. Ткачова* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 4.1 розд. 4; *І. О. Христинч* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 8.1, 8.3 розд. 8; *О. Ю. Юрченко* – канд. юрид. наук, доц.: розд. 5

Віктимологія : навч. посіб. / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. – Харків : Право, 2017. – 308 с.

ISBN 978-966-937-284-0

У навчальному посібнику на основі сучасних досліджень системно викладено знання щодо сутності віктимології як науки, основних її понять, віктимізації окремих категорій жертв, соціальних та особистісних детермінант віктимності і ролі її у механізмі злочинної поведінки, шляхів і заходів віктимологічного запобігання злочинності та її корисливих, корисливих насильницьких і необережних різновидів.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вищих навчальних закладів освіти, працівників правоохоронних і правозастосовчих органів, органів влади і управління, громадських організацій і широкого кола громадян.

УДК 343.988(075)
ББК 67.61я7

© Голіна В. В., Головкін Б. М., Валуйська М. Ю. та ін., 2017

© Видавництво «Право», 2017

ISBN 978-966-937-284-0

Вступ

Протягом XIX–XX ст. зусиллями вчених світу (Б. Мендельсона, Г. фон Гентінга, Р. Гассера, Г. Еленберга, А. Фаттаха, Г. Шнайдера, Л. Франка, Д. Рівмана, О. Джужі, В. Тулякова та ін.) створюється цілісна теорія вчення про жертву злочину – віктимологія. Віктимологія як галузь знань про злочинність та її прояви досліджує закономірності, пов'язані із жертвою злочину. Роль жертви розглядається з етіологічних позицій, тобто як криміногенний фактор, який значною мірою сприяє виникненню й формуванню злочинного рішення. На жаль, жертвами злочинних посягань стають люди, яким у певних ситуаціях бракує почуття безпеки, тривоги при погрозі посягання, обережності у спілкуванні і поведженні з оточуючим середовищем, при використанні джерел підвищеної небезпеки та ін. Кримінологічне значення має не будь-яка поведінка жертви злочину, яка зумовлена, наприклад, збігом певних несприятливих для неї обставин у конкретній життєвій ситуації, а більше як така, що сприяє, провокує, зумовлює вчинення злочину. Жертва своїми віктимними поведінковими девіаціями, фізичним і психічним станом, інтелектуальним рівнем, розумовими і вольовими якостями нерідко «спокушає» на посягання. Наукове і практичне значення має пізнання процесу перетворення людини на жертву злочину, тобто потребує вирішення питання: внаслідок яких негативних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру однієї людини на індивідуальному чи інших рівнях (масовому) стають більш уразливими для злочинних дій, ніж інші – за таких саме умов.

Віктимологія як галузь знань про жертву, а отже і про злочинність, намагається установити закономірності формування особистості жертви злочину, які описуються в цій науці такими поняттями, як жертва, віктимність, віктимна поведінка, віктимізація, віктимогенні фактори, віктимогенна конкретна життєва ситуація, віктимологічне запобігання злочинності тощо.

Життя і сумна статистика, множинність прикладів кримінальної хроніки свідчать про те, що навіть елементарні знання щодо забезпечення особистої

безпеки, засвоєння правил і прийомів фізичного і психічного захисту, поінформованість про типові ситуації-пастки, які створюють злочинці для обраних жертв, відвернули б чимало злочинних посягань. Ось чому вельми актуальним стає широкомасштабне державне віктимологічне виховання населення України.

Навчальна дисципліна «Віктимологія» створена відповідно до методичних рекомендацій щодо структури та змісту підручників і навчальних посібників. Вона складається із Загальної та Особливої частин, у яких розглядаються теоретичні і прикладні питання науки. У Загальній частині, оригінальній за своєю побудовою, викладається понятійний апарат науки (поняття віктимології, історія її виникнення і розвитку, поняття жертви злочину, її віктимологічні властивості та їх прояв, детермінація віктимізації злочинної поведінки, віктимологічне запобігання, а також віктимна поведінка найбільш уразливих у наш час окремих категорій жертв: жінок, дітей, молоді, підприємців та ін.). Особлива частина віктимології присвячена віктимологічній характеристиці та запобіганню насильницьким, корисливим, корисливим насильницьким і необережним злочинам.

Мета навчального курсу – надати студентам системні знання щодо сутності віктимології як науки про жертву злочину, а також про основні її поняття, прищипити студентам навички самостійного комплексного аналізу впливу поширення віктимізації в регіоні на кількісно-якісні показники злочинності, урахування віктимологічних даних при розробці заходів віктимологічного її запобігання.

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ 1

ВІКТИМОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1. Предмет віктимології

Протягом ХХ ст. зусиллями вчених світу (Б. Мендельсон, Г. фон Гентінг, Р. Гассер, А. Фаттах, Л. Франк, Д. Рівман, В. Вандишев, В. Мінська, В. Рибальська, В. Полубинський, О. Джужа, В. Христенко, В. Василевич, В. Туляков, Б. Головкін, О. Юрченко, О. Литвинов, О. Михайлов та ін.) створюється цілісна кримінологічна теорія вчення про жертву злочину – віктимологія (від. лат. *victima* – жертва і грец. *logos* – вчення). Віктимологія як галузь знань про злочинність досліджує закономірності зв'язків, а іноді тісних взаємозв'язків злочинця і жертви злочину. Кримінологічна роль жертви злочину розглядається з етіологічних позицій, тобто як криміногенний об'єкт, який у значній кількості випадків вчинення злочинів своєю легковажною, небезпечною поведінкою, зайвою інформацією про себе, близьких та майновий стан, службове становище, статусні впливові можливості та ін., спричиняє виникненню і формуванню злочинного рішення та при певній конкретній життєвій ситуації його реалізації або виступає як умова, що сприяє досягненню злочинного результату. Кримінологічне значення має не будь-яка поведінка жертви, що зумовлена, наприклад, збігом непередбачуваних несприятливих для неї обставин, а більш як таке, котре сприяє, провокує, зумовлює вчинення злочину. Жертва своїми віктимологічними девіаціями, силою їх впливу нерідко «спокушає», підштовхує злочинця на злочинне посягання, а нерідко обмежує на якусь мить інтелектуальну і вольову сферу особистості злочинця і він діє імпульсивно. Однак це не означає, що за межами віктимології залишаються кримінальні ситуації,

де жертвою стають особи, так би мовити, з нейтральною поведінкою. Але наукове і практичне значення має сам процес перетворення фізичних осіб у жертв злочинних посягань, тобто потребує вирішення важливе питання: внаслідок яких негативних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру одні люди на індивідуальному чи інших рівнях (прошарок, група, етнос) стають більш уразливими для злочинних дій, ніж за таких саме умов – інакші. Не слід розглядати віктимологію як науку, яка «виною жертви», мов би виправдовує злочинця. Дійсно, у ряді статей Кримінального кодексу України передбачені склади злочинів, якими як пом'якшуюча обставина ураховується провокуюча поведінка жертви. Так, у статтях 116, 123 КК України зазначено, що умисне вбивство чи умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, яке раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого, пом'якшує кримінальну відповідальність. Провокуюча поведінка жертви полягає у протиправних діях, які самі по собі в окремих випадках можуть бути визнані злочином. У коментарях до цих статей пояснюється, що сильне душевне хвилювання – це психічний стан, за якого інтенсивна емоція протягом короткого часу займає домінуюче становище в психіці людини, у зв'язку з чим значною мірою знижується її здатність усвідомлювати свою поведінку, а також керувати нею (С. С. Яценко, 2002). Стан сильного душевного хвилювання визначається судовою експертизою, однак остаточне рішення щодо наявності чи відсутності такого стану приймає суд на підставі сукупності інших доказів у кримінальному провадженні.

Віктимологія як галузь знань про злочинність намагається установити закономірності формування таких рис особистості жертви злочину, внаслідок яких виникає підвищена її уразливість від певного роду злочинних посягань.

Розвиток сучасних галузей знань характеризується процесами їх інтеграції і диференціації. Віктимологія як наука почала формуватися у 50-х рр. ХХ ст. в межах кримінології і ряду інших наук (наприклад, психології, психіатрії, конфліктології тощо) і відразу виникло питання про поняття, зв'язки і місце віктимології в системі суспільних і природничих наук. До розуміння віктимології існує щонайменше два підходи: широкий і вузький.

У широкому змісті віктимологія – це комплексне вчення про осіб, які перебувають у кризовому стані (жертва злочину, стихійних лих, епідемій, катастроф, геноциду, озброєних конфліктів, економічного і соціального відчуження, політичних протистоянь, біженець, соціальні організації та ін.), і заходах допомоги їм.

За такого підходу віктимологія стає меганаукою про жертв усіх осіб, які постраждали з різних обставин. Як відмічається у літературних джерелах, в цих випадках за віктимологією слід визнати статус самостійної науки, приналежність якої до юридичних можна визначити лише частково. Віктимологія у подібному розумінні – наука про поведінку фізичних та юридичних осіб, яка відхиляється від норм безпеки (Д. Рівман, В. Туляков, В. Батиргарєєва та ін.). Але ж віктимологія виникла як наука про жертву саме злочину, а не про жертв взагалі, яких у світі безліч і походження яких має абсолютно різну етіологію. Для потреб практики запобігання і протидії злочинності «розмитий» предмет віктимології непридатний.

Вузкий підхід розглядає віктимологію з позиції її первинного призначення як науки, що в межах кримінології розвиває потужний напрям запобіжного впливу на злочинність шляхом регулювання поведінки можливих жертв, усуваючи таким чином умови, котрі або сприяють вчиненню злочину, або об'єктивно полегшують досягнення злочинного результату. Отже, кримінологія, її теорія запобігання злочинності слугують науковою базою для розробки саме кримінальної віктимології, її категоріально-понятійного апарату, методики дослідження діалектики процесу «злочинець – жертва – злочин», стратегії і тактики віктимологічного аспекту запобігання злочинності і допомоги жертвам злочинів.

Цей підхід до розуміння віктимології та її предмета видається продуктивним, оскільки він сформувався в основному під впливом наук і практики, безпосередньо спрямованих на запобігання і протидію злочинності і має у цьому сенсі світову і вітчизняну позитивну оцінку.

Виходячи з вищезазначеного, *віктимологія – це галузь знань про жертву злочину, закономірності формування її особистості, віктимність і віктимізацію поведінки жертви злочину та їх прояв у типових ситуаціях, а також заходи віктимологічного запобіган-*

ня на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному й індивідуальному рівнях.

Процес – і як шлях, і як результат – перетворення людини (групи, етносу) у жертву злочину у віктимології описується за допомогою її наукових понять, як от: жертва від злочину, віктимність, віктимізація, латентна віктимізація, віктимогенні фактори, віктимна поведінка, віктимологічне запобігання злочинності та ін.

Отже, *предметом наукової і практичної віктимології є:* жертва злочину (людина, верстви населення, групи, спільноти, етнос, юридичні особи та ін.), якій злочинним посяганням спричинена фізична, майнова або моральна шкода, і яка своїми біопсихосоціальними чи статусно-рольовими характеристиками та поведінкою або діяльністю стала об'єктом злочинного посягання.

Віктимність розглядається як можливість і навіть схильність особи стати жертвою злочину в ситуації, коли такий наслідок міг би і не наступити, якби жертва виявила достатню обережність, обачливість, серйозність в оцінці обстановки, що виникла, сміливість, здоровий глузд і водночас не було б легковажності, ризикованості, розпусності, провокаційності, агресивності, конфліктності, небезпечності для себе самої, що врешті-решт стає поштовхом для злочинних зазіхань (Л. Франк, 1972; В. Василевич, 2001 та ін.). Віктимність розглядається на індивідуальному, груповому і масовому рівнях.

Віктимізація – це перш за все процес набрання або збільшення віктимності на індивідуальному, груповому і масовому рівнях. Структурними складовими віктимізації є соціальні і психологічні чинники. Отже, віктимізація – це, по-перше, невиконання або неналежне виконання державою гарантованих Конституцією прав, свобод і законних інтересів громадян щодо безпеки людини; по-друге, навмисне або необережне порушення людиною (спільнотою людей) правил особистої безпеки; по-третє, наявність злочинності припускає віктимізацію певної частини населення.

Латентна віктимізація – це процес підвищення ступеня уразливості жертв латентних злочинів перед повторним заподіянням їм шкоди злочинами, а також збільшення ризиків злочинних посягань проти невизначеного кола людей (Б. Головкін, 2015).

Віктимологічні фактори слід розуміти як соціальні і біопсихологічні чинники, з якими пов'язані виникнення, існування і прояви індивідуальної, групової і масової віктимності (Д. Рівман, 1975).

Віктимна поведінка – це закономірний, характерний, часто біопсихосоціальний особистісний небезпечний стиль поведінки людини (групи, спільноти), який робить її помітною для оточуючих, у зв'язку з чим у конкретній життєвій ситуації підвищується її уразливість, доступність, привабливість, що впливає на мотивацію та рішення злочинця щодо вчинення злочинного посягання (В. Туляков, Б. Головкін).

Віктимологічне запобігання – максимальне зниження особистісної і рольової віктимізації і віктимності шляхом розробки і впровадження в країні заходів мобілізації внутрішніх можливостей людини (Л. Гоголева, 1989), підвищення рівня соціалізації і захищеності населення, втручання в кризові криміногенні і віктимогенні ситуації, надання потерпілим допомоги з боку держави. Віктимологічне запобігання покликане для того, щоб громадяни усвідомили, що на їх біопсихосоціальних вадах паразитує злочинність. Мета запобігання – зменшити ці вади і недоліки поведінки, не дати «лихим» людям шанс скористатися ними і завдати фізичної, психологічної чи матеріальної шкоди. Разом із тим віктимологічне запобігання спрямоване і на підвищення відповідальності людини за своє особисте життя і вчинки, а юридичних осіб – за правомірність і безпечність своєї діяльності.

Системність знань свідчить про те, що в тій чи іншій науці сформувалися основні елементи її предмета як теоретичного, так і прикладного характеру. Взагалі система науки – це послідовне, упорядковане, внутрішньо логічно побудоване викладення матеріалу стосовно її предмета. Система віктимології як науки багато в чому залежить від наукових традицій країни, методологічних засад учених або наукових шкіл, історичної наукової спадкоємності, практичних потреб тощо. Якщо виходити з того, що віктимологія вийшла і сформувалася як наука в лоні кримінології (особливо це стосується вітчизняної віктимології), то її система викладення знань певною мірою повторює аналогічну систему в кримінології, хоча із деякими відмінностями.

Традиційно вітчизняна віктимологія поділяється на **Загальну та Особливу частини**.

У **Загальній частині** з дотриманням логічної послідовності розміщується науковий опис основних понять предмета та визначення віктимології, історія виникнення кримінологічних і віктимологічних

ідей і формування на їх основі нового наукового напрямку у протидії злочинності, спірних поглядів щодо проблем нової науки, аналізуються фундаментальні поняття віктимології: поняття жертви злочину та окремих категорій жертв, віктимність і віктимізація, детермінація віктимної поведінки, теорія віктимологічного запобігання злочинності та деякі інші положення.

Особлива частина досліджує і надає віктимологічну характеристику та напрями запобігання окремим злочинним проявам, помітною складовою причинного комплексу яких виступає віктимність особистості жертв злочинів. Побудова Особливої частини віктимології здійснюється за різними класифікаторами злочинності, але в основному за сферами інтенсивності її злочинних проявів. Подібна класифікації наводяться у вітчизняних і зарубіжних літературних джерелах (О. Джужа, В. Василевич, Д. Рівман та ін.). Цій класифікації злочинності надається перевага перед іншими, зокрема тому, що, по-перше, вона ураховує специфіку об'єкта злочинного посягання і типових ситуацій проявів при цьому віктимності осіб; по-друге, вона має спільні риси класифікації множинності злочинів у кримінології, що дозволяє кримінологічну інформацію стосовно тих чи інших різновидів злочинності доповнити віктимологічною інформацією про особистість і особливості поведінки їх жертв, передуючі злочину стосунки зі злочинцем, вибір ним жертви та ін.; по-третє, поєднати кримінологічні і віктимологічні заходи запобігання злочинності у зазначених сферах. Перевага такої класифікації злочинності з віктимологічною метою полягає в тому, що вона відповідає організованій на науковій основі практики запобігання та протидії злочинності.

Найбільш віктимно уразливими є жертви злочинів насильницького і корисливого характеру, які, відповідно, включають у себе типові прояви віктимності і способів посягань у сферах: сімейно-побутових, дозвільних та статевих відносин, громадського порядку і громадської безпеки, насильства на ґрунті національної, релігійної, расової нетерпимості, торгівлі людьми; відносин власності (крадіжки, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство). Виходячи з потреб з практики запобігання злочинності, віктимологічна класифікація Особливої частини віктимології може конкретизуватися, удосконалюватися, доповнюватися.

1.2. Цілі, завдання, функції віктимології

Предмети віктимології і кримінології певною мірою перехрещуються, а тому у головному цілі цих наук збігаються – запобігання та протидія злочинності. Цілями віктимології є: пізнання віктимологічної реальності в Україні; розробка наукових теорій, концепцій, гіпотез стосовно процесу віктимізації населення, певних його груп, індивідів і перетворення їх у жертв злочинів; віктимологічного потенціалу у суспільстві; осіб, які потенційно можуть, а подекуди (іноді) приречені за певних обставин стати жертвами злочинів; визначення актуальних завдань подальшого розвитку теорії цієї науки; впровадження у повсякденне життя громадян її безпекозабезпечуваних ідей і прикладних методик самозбереження і захисту різних верств і прошарків населення (незалежно від статі і віку, стану фізичного і психічного здоров'я тощо), юридичних осіб від злочинних посягань; врешті-решт розробки на державному рівні рекомендацій і конструктивних пропозицій щодо підвищення ефективності запобігання та протидії злочинності.

Отже, віктимологія має як суто теоретичні цілі, пов'язані, зокрема, із удосконаленням понятійного апарату науки; розкриттям природи віктимізації, віктимності, віктимологічних факторів, жертви і її особистості; взаємозв'язку «злочинець – жертва – злочин – злочинність»; латентизації віктимізації; тендерного аспекту; поглибленням класифікації і типології жертв від злочину; обсягом і межами вивчення особистості жертви злочину і її віктимної поведінки, що має етичні та правові наслідки і значення; програмуванням і плануванням запобіжних заходів, прикладні цілі. Це: здійснення на державному рівні моніторингового віктимологічного опитування населення; впровадження віктимологічних заходів запобігання злочинності на індивідуальному, груповому і загальносоціальному рівнях; широке використання при реалізації цих заходів віктимологічного ресурсу ЗМІ, публікацій, конференцій, «круглих столів», підготовки і розповсюдження агітаційних матеріалів, пам'яток для населення під назвою, як не стати жертвою окремих видів злочинів тощо.

Із цілей віктимології впливає значний обсяг її завдань, основними з яких є такі: